

VOLYNTSEVIAN CULTURE IN THE RIGHT-BANK DNIEPER AREA
(FROM FINDINGS OF THE KHODOSOVKA SETTLEMENT)

The paper presents information about new findings obtained by the author during excavations near vil. Khodosovka in 1985. Analysis of all the categories of archaeological findings as well as topography, type of dwellings and buildings, the whole cultural-economic complex bring the monument under study closer both to the Volyntseviian culture and to the Sakhnovka-type monuments, that permitted advancing an opinion on the unity of these archaeological manifestations. The author argues in the problem on genetic relation of the Sakhnovka-type and Penkovka-type monuments, developing a standpoint on the autochthonous character of the Sakhnovka-Volyntseviian antiquities in the right-bank territory. A fact of their development into the culture of the early Kiev Rus is given attention as well.

Одержано 09.12.87.

Проблеми формаційної структури первісності*

В. Ф. Генінг

«Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природно-історичний процес»¹. К. Маркс «вказав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості процесу»².

Дана стаття — перша з серії, присвячених дослідженню питань стадіального членування первіснообщинного способу виробництва, який розглядається на двох рівнях. На одному — в системі «природа—суспільство», коли виділяються основні ступені освоєння природних багатств і енергії зовнішнього середовища та різномірними типами техніки, для задоволення соціальних потреб. Це рівень суперформації: первинної (первісної), вторинної (класової) та третинної (безкласово-комуністичної). На другому рівні кожен суперформаційний спосіб виробництва розглядається за своєю соціальною еволюцією, як стадію становлення, розквіту і розкладу соціальних формацій, які виділяються як прогресивні.

1.1. Загальна характеристика первіснообщинного способу виробництва на рівні суперформації.

Перед сучасною археологією стоять нові масштабні завдання — історизація та соціологізація її знань, дослідження закономірностей соціально-історичного розвитку стародавніх суспільств, виявлених за археологічними джерелами. Подібні дослідження можуть бути успішними лише при достатньо розробленій теорії соціального розвитку і принципів періодизації історичного процесу тих епох, які є об'єктами пізнання археології. Періодизація вводить об'єкт вивчення — конкретне суспільство минулого — у канву цілісної концепції соціальної системи, визначає його місце в ній і дає основні орієнтири для реалізації науково-дослідного пошуку. На жаль, у сучасній археології проблемам періодизації історичного процесу ранніх етапів суспільного розвитку приділяється надто мало уваги, особливо, на теоретико-методологічному рівні.

* Початок. Продовження статті у наступному номері.

¹ Маркс К. Передмова до першого видання // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 23.— С. 12.

² Ленін В. І. Карл Маркс // ПЗТ.— Т. 26.— С. 51.

У даній праці виносяться на обговорення деякі питання періодизації первіснообщинного ладу на формаційному рівні. Вихідним при цьому є уявлення про багаторівневу структуру історичної періодизації, зумовленої рівнем спільності соціальних параметрів, що охоплюються, які в пізнанні суспільств покликані повніше відобразити багатство і різноманітність історичного процесу.

У марксистській науці періодизація соціально-історичного процесу базується на матеріалістичному розумінні історії і теорії суспільних формацій. Вчення про суспільно-економічні формації реалізує в собі матеріалістичне розуміння К. Марксом історичного процесу і складає величезне досягнення науки XIX ст., яке не лише відкрило об'єктивні закони суспільного розвитку, а й показало шляхи їх пізнання³.

Раніше суспільство розглядалось як щось незмінне та постійне і головна увага зосереджувалась на виділенні загальнофункціональних зразків людської життєдіяльності: потреби в їжі, одязі, житлі, праці, як видовій життєдіяльності, культури, суспільного ладу і т. і., які «вічні» для всіх часів. Хоча на різних етапах історії вони й набували різних форм, функціональна суть їх лишалась незмінною. Така думка базується на «ізолюваному вивченні соціальних явищ **самих по собі**: людини як такої, праці, виробництва, політики, культури, ідеології, моралі, суспільства як таких»⁴. При такому підході суспільство виступало у вигляді розрізнених, ізолюваних явищ, тому основне завдання полягало в тому, щоб показати суспільство як певну цілісність. К. Маркс, з одного боку, поставив проблему виділення **органічної системи** і, з другого, виділення основ суспільних систем, які вміщували головний принцип їх розвитку. У цій органічній системі, яка представляє суспільство як єдиний соціальний організм, системоутворюючим фактором є спосіб виробництва матеріальних благ. «А виробниче життя і є родове життя. Це є життя, яке породжує життя. В характері життєдіяльності полягає весь характер даного виду, його родовий характер, а вільна свідома діяльність якраз і становить родовий характер людини. Саме життя є лише **засобом до життя**»⁵.

Розкриттю поняття «суспільно-економічна формація» присвячено багато праць, в яких детально аналізуються формування даної центральної категорії історичного матеріалізму в працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, а також наступний розвиток її в сучасній марксистській науці⁶.

Основне значення цього поняття у К. Маркса і В. І. Леніна — «це історично визначена сукупність виробничих відносин, економічна структура суспільства, що створює основу суспільства, скелет його організації»⁷. У цьому аспекті суспільство, яке вивчається з боку його виробничих відносин, характеризується як економічна структура.

У сучасній марксистській літературі категорія «суспільно-економічна формація» визначається як «історично-конкретний тип суспільства»⁸. «Категорія суспільно-економічної формації означає історично

³ *Теория общественно-экономической формации* (под ред. В. В. Денисова).— М., 1982.— 360 с.

⁴ *Кузьмин В. П.* Принцип системности в теории и методологии К. Маркса.— М., 1980.— С. 96.

⁵ *Маркс К.* Экономико-философские рукописи 1844 року // *Маркс К., Энгельс Ф.*— Твори.— Т. 42.— С. 87.

⁶ *Наведемо деякі загальні праці: Багатурія Г. А.* Первое великое открытие Маркса (Формирование и развитие материалистического понимания истории) // *Марксист-историк.*— М., 1968; *Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологическое исследование.*— М., 1975; *Общественно-экономические формации. Проблемы теории.*— М., 1978; *Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс — действительность, материальная основа, первичное и вторичное.*— М., 1981; *Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс: целостность, единство и многообразие формационных ступеней.*— М., 1983; *Теория общественно-экономической формации.*— М., 1982; *Афанасьев В. Г.* Системность и общество.— М., 1980.— С. 255—313.

⁷ *Теория общественно-экономической формации...*— С. 10.

⁸ *Там же.*— С. 62; *Общественно-экономические формации.*— С. 10; *Советский энциклопедический словарь.*— М., 1983.— С. 1418.

певну ступінь суспільного розвитку, історичний тип конкретного суспільства, суспільного устрою. Її формування підпорядковане розробці матеріалістичного розуміння історії»⁹.

Структура суспільства — центральна ланка в матеріалістичному розумінні історії, причому виділення тут системоутворюючим компонентом способу виробництва є визначальним для категорії суспільно-економічної формації. У понятті формація фіксуються найбільш загальні істотні, типові риси, причому, передусім — у способі виробництва, загальні риси, характерні для окремих суспільств, що знаходяться на одному ступені розвитку і в цьому значенні являють собою певний етап у всесвітньо-історичному процесі. Цим і визначаються об'єктивні критерії періодизації історичного процесу. Концепція матеріалістичного розуміння історії К. Маркса вміщує два аспекти поняття суспільної формації: 1) «Виробничі відносини... відповідають певному ступеню розвитку матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис»¹⁰. Тут поняття суспільна формація має значення, що дозволяє віднести до певної епохи сукупність виробничих відносин, які складають економічний базис суспільства. Це тип суспільства певної епохи. На базі цього розуміння формується концепція загальних закономірностей суспільного розвитку — **теорія суспільства**, в структурі якої К. Маркс визначає функціональні зв'язки: продуктивні сили — виробничі відносини — політична надбудова — форми суспільної свідомості.

Інший аспект виступав у понятті формація, коли К. Маркс писав: «В загальних рисах азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна означити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації»¹¹. Тут висловлена ідея загальних закономірностей історичного процесу, **теорії історії**.

В цілому концепція матеріалістичного розуміння історії відбиває закономірності розвитку структур суспільства та історичного процесу. У цьому **суть теорії суспільства та історії**, що зумовлюють центральне місце в матеріалістичному розумінні історії з двох проблем: вчення про структуру суспільства та вчення про періодизацію історичного процесу.

При цьому визначальним моментом є вчення про структуру суспільства. Поняття про суспільно-економічні формації, особливо їх послідовної зміни, як відзначають філософи, знаходиться на перетині цих двох аспектів.

Найскладнішою проблемою в теорії суспільних формацій є єдність всесвітньо- і локально-історичного в загальному потоці розвитку історії окремих регіонів і народів, співвідношення логічного та історичного в зміні формаційних ступенів суспільного розвитку. Розв'язати її неможливо без побудови відповідних теоретичних моделей, що зображають формаційні ступені суспільного розвитку в найзагальнішому вигляді. При побудові моделі капіталістичної формації К. Маркс спирався на аналіз найрозвинутішого буржуазного суспільства як найбільш «чистої» нової структури, не ускладненої впливом інших суспільств. Для інших формацій цей шлях побудови теорії дуже утруднений, особливо при отриманні їх теоретичного логічного відображення відповідно до дійсних законів розвитку кожної формації.

Розв'язання цієї проблеми можливе, очевидно, шляхом використання методу сходження від абстрактного до конкретного, розробленого К. Марксом. Але саме це сходження передбачає початковий рух від почуттєво-конкретного до абстрактно-загального, в якому створюється розвинута система узагальнень вихідних емпіричних даних і теоретичних визначень. Цей підхід може бути використаний як відправний при дослідженні первісної формаційної структури. У сучасній археології нагромаджено великий і вже систематизований емпіричний матеріал, що

⁹ *Марксистско-ленинская теория исторического процесса.*— М., 1983.— С. 5.

¹⁰ *Маркс К.* До критики політичної економії // *Маркс К., Енгельс Ф.*— Твори.— Т. 13.— С. 6.

¹¹ *Там же.*— С. 7.

відображає у тій чи іншій мірі історичний розвиток первісного людства практично всієї ойкумени.

Класифікуючи та типологізуючи археологічні джерела, як залишки життєдіяльності окремих суспільств у відповідності до посилок формаційної теорії, можна опиратись на певні **емпіричні закономірності** їх розподілу. Це повинно стати базою аналізу основної проблеми — складної єдності всесвітньо- і локально-історичного, що, безумовно, відбилися в археологічних джерелах. Але цей перехід у пізнанні аж ніяк не прямолінійний і однозначний, і все ж таки без нього навряд чи можна буде здійснити логічне сходження до конкретного обґрунтування і дослідження первісної формації як загального ступеню в розвитку соціально-історичного процесу.

У даному випадку обґрунтовується і накреслюється конкретний шлях вивчення проблеми: виходячи із загальних положень теорії суспільних формацій, узагальнити і систематизувати археологічні джерела, нагромаджені сучасною наукою, розглянути їх як прояв певної емпіричної закономірності і інтерпретувати у світлі загальної теорії суспільних формацій на предмет побудови теоретичної моделі первісної формації, обґрунтувавши її відповідним емпіричним базисом. Таке перше завдання, поставлене у даній праці.

Друге, не менш важливе завдання, пов'язане із сучасним загальним станом теорії історичного розвитку, зокрема, її конкретизації — скільки і які формації слід виділяти у всесвітньо-історичному процесі? Як відомо, класики марксизму спеціально не розробляли дане питання і з цього приводу є кілька їх різних висловлювань. Не зупиняючись на цьому детально¹², звернемо увагу на одну проблему, про яку вже згадувалось. К. Маркс вживав поняття формація неоднозначно. Так, в аспекті, що характеризує експлуататорські суспільства: «азіатський, античний, феодальний і ... буржуазний способи виробництва можна означити, як прогресивні **епохи економічної суспільної формації**»¹³. (Виділено мною — В. Г.). У цьому ж плані слід розуміти, напевно, і вислів К. Маркса про «епохи, що послідовно змінюють одна одну» у складі архаїчної суспільної формації¹⁴. Таким чином, про формації говориться як про прогресивні епохи, і як про їх сукупність «в єдиній економічній суспільній формації». Очевидно, в концепції суспільних формацій вміщена ідея про два ряди основних категорій, які відображають історичний процес, і вона може бути осмислена як прояв двох рівнів спільності сутностей соціального розвитку. На одному знаходиться відображення основна суть соціальних структур — як ступеню розвитку в системі «природа — суспільство», пов'язаного з прогресом матеріального виробництва в освоєнні природних ресурсів для задоволення зростаючих потреб (для соціальних систем це — спосіб освоєння енергії зовнішнього середовища — джерела її існування); і як стадій відносин індивідів (колективів) у суспільстві при їх рівності в споживанні продуктів суспільного виробництва. У цьому ряді виділяється три суперформації: **первинна** — з її примітивною ручною технікою і зрівняльним споживанням у виробничих осередках; **вторинна** — антагоністична, класова, виробництво якої базується на механічній (машинній) техніці; і, нарешті, **третинна** — комуністична — на основі електронно-атомної техніки і вільного самоврядування соціальних систем. Дана періодизація відображає діалектичний закон заперечення заперечення.

На другому рівні виражається еволюція суперформаційних спосо-

¹² Найповніше ця проблема, крім перерахованої вище літератури, викладена: *Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак Е. Т.* Наследие К. Маркса и некоторые методологические проблемы исследования докапиталистических обществ и генезиса капитализма // *Принципы историзма в познании социальных явлений.* — М., 1972; *Текелі Ф.* К теорії общественных формаций. — М., 1975; *Илюшечкин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая. — М., 1986. — Ч. 1 та ін.

¹³ *Маркс К.* До критики політичної економії. — С. 7.

¹⁴ *Маркс К.* Начерк відповіді на лист В. І. Засулич. Другий начерк // *Маркс К., Енгельс Ф.* — Твори. — Т. 19. — С. 399.

бів виробництва як стадій їх становлення, розквіту і розкладу (зародження і визрівання елементів нової суперформації). Кожна така стадія — соціальна формація, зберігаючи основну суть суперформації, відбиває ступінь розвитку її виробничих сил і відповідно економічного базису, в якому міняється роль соціальних груп в суспільному виробництві, тому зміна формацій носить революційний характер.

Проблема формаційної структури первісності залишається поки що недостатньо розробленою, тому зосередимось на цьому питанні.

1.2. Виходячи з відомого визначення К. Маркса способу виробництва і діалектичного зв'язку його основних компонентів¹⁵, системоутворюючим фактором способу виробництва є **продуктивні сили**, яким повинні відповідати певні виробничі відносини. Звідси витікає, що розвиток продуктивних сил за **послідовними ступенями** і повинен бути **головним критерієм** у формаційному членуванні історичного процесу. Але який характер і які зміни в розвитку продуктивних сил слід розглядати як такі, що перетворюють системоутворюючі фактори, визначають перехід від однієї соціальної формації до іншої?

З позицій загальної теорії розвитку систем це повинні бути такі зміни, які носять **незворотний характер** і приводять до **корінних якісних змін** усіх елементів і зв'язків соціальної системи, в якому б розрізі вона не розглядалась, тобто не тільки в системі способу виробництва, але й, припустимо, в системі співвідношення базису і надбудови, динаміки народонаселення, структури і форми способу життя і т. д.

На думку В. П. Ілюшечкіна, зв'язок людини з технікою в процесі праці «має вирішальне значення при визначенні основних ступенів розвитку продуктивних сил». Це витікає з того, що процес розвитку продуктивних сил за його суттю є процесом послідовної, стадійної, історично зростаючої заміни трудових функцій працівника засобами праці. Звідси, В. П. Ілюшечкін вважає, що поняття «основні ступені розвитку продуктивних сил» дає відповідь на питання: «яка саме трудова функція працівника замінюється засобами праці», а поняття «історичний тип техніки» — на питання «які засоби праці замінюють у даному випадку цю функцію?»¹⁶

Продуктивні сили це — «система суб'єктивних (людина) і речових (техніка) елементів, що здійснюють «обмін речовин» між суспільством і природою в процесі виробництва»¹⁷. При цьому суб'єкт праці характеризується не тільки фізичними навичками, але й знаннями працівника, які він матеріалізує в процесі праці. Речовий елемент «складається із засобів праці, що служать провідником вливу людини на природу, і предметів праці, на які спрямована праця людини»¹⁸. Отже, виявляючи критерії визначення поняття «ступінь розвитку продуктивних сил», треба включати до аналізу всі три необхідних компоненти системи — суб'єкт, засоби і предмети праці.

Включення предмету праці до аналізу вимагає підхід до суспільства як до ієрархічної складноорганізованої системи, яка може існувати лише за рахунок **енергії зовнішнього середовища**, що і складає в соціологічному плані вислів «обмін речовин між суспільством і природою» і включається в цей обмін через «предмет праці». Ця взаємодія соціальної системи з природою виступає у сфері географічного середовища, яке є необхідним компонентом і умовою функціонування кожного конкретно-історичного суспільства.

Нагадаємо також, що перехід від однієї стадії соціального розвитку до другої настає тоді, коли в попередній виникають непримиримі суперечності у способі виробництва — між ступенем розвитку продуктивних сил і формою виробничих відносин, в яких вони розвивались

¹⁵ Маркс К. До критики політичної економії.— С. 6—7.

¹⁶ Ілюшечкин В. П. Проблема формационной характеристики сословно-классовых обществ (научная разработка).— М., 1986.— 99 с.; Ілюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— 396 с.

¹⁷ Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 535.

¹⁸ Там же.— С. 535.

і які стали гальмом соціального прогресу. Це створює ситуацію кризи всієї соціальної системи.

Відповідно до основного закону розвитку способу виробництва, нова ступінь розвитку продуктивних сил зароджується в надрах попереднього ступеню і, лише досягнувши певного рівня зрілості, стає пануючою, визначає риси нової стадії розвитку всього способу виробництва. Це дозволяє виділити **перехідні** етапи між основними ступенями.

Таким чином, проблему формаційної структури первісності розглянемо за таким планом:

1. В аспекті загальної теорії соціального розвитку дамо коротку структурну характеристику первіснообщинного способу виробництва, як суперформаційної докласової стадії розвитку суспільства.
2. З позиції теорії суспільства проаналізуємо різні структурні зрізи продуктивних сил — системоутворюючого фактора способу виробництва, акцентуючи увагу на виділенні якісних прогресивних ступенів у їх розвитку.
3. З позиції теорії історії, спираючись на результати проведеного аналізу, спробуємо обґрунтувати виділення трьох формацій, що становлять послідовні прогресивні епохи в розвитку первіснообщинної суперформації.

Кожному з цих підрозділів буде присвячена окрема стаття.

II.1. Спосіб виробництва первіснообщинної суперформації. Розглядаючи першу суперформаційну стадію соціально-історичного розвитку, необхідно пам'ятати, що характеристика багатьох її сторін лишається поки що гіпотетичною, оскільки ця епоха віддалена від нас не одним тисячоліттям. І навіть існування тепер деяких народів, які близькі за своєю соціальною структурою до архаїчних формацій, не дає впевненості, що вони відбивають у своєму розвитку саме всесвітньо-історичні закономірності того давно минулого ступеню, оскільки всі ці суспільства у своєму розвитку є застійними або дуже деформованими більш розвинутими системами. Тому основна роль у даному дослідженні надається археологічним джерелам, які дають можливість найдостовірніше накреслити основні віхи соціального розвитку у просторі і часі.

Даючи загальну характеристику первіснообщинного способу виробництва, необхідно акцентувати увагу на тому, що він охоплює величезну історичну епоху, пов'язану із початковими пошуками способів освоєння енергії природи, тобто того, що повинно забезпечити існування і прогресивний розвиток соціальної системи. Це початок історії людства, і, природно, що все тут просте, примітивне, особливо у відношенні господарської діяльності.

В цілому первіснообщинний спосіб виробництва базується на застосуванні примітивних ручних знарядь праці, за допомогою яких здійснюються переважно найпростіші механічні операції по переробці продуктів природи для людських потреб. Це вимагало колективних зусиль людей, породжувало колективні форми власності і певну соціальну рівність. «Цей первісний тип кооперативного або колективного виробництва був, звичайно, результатом слабості окремої особи, а не усупільнення засобів виробництва»¹⁹.

Втіленням даного типу кооперативного виробництва стала **первісна община** — основний соціально-економічний осередок у структурі первісного суспільства. Первісна община — це той осередок, який забезпечував економічним факторам стійку детермінацію всіх сфер суспільного життя, всієї структури первісної організації суспільства. Саме вона надає цьому суспільству певну і одноманітну для всієї формаційної стадії **соціальну стабільність**. Община — це така ланка, яка об'єднує (і виділяє) в багатотисячолітньому всесвітньо-історичному процесі єдину специфічну стадію соціального розвитку — **первіснообщинну суперфор-**

¹⁹ Маркс К. Начерк відповіді на лист В. І. Засулич. Перший начерк // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 19. — С. 389—390.

мацію. Те, що община продовжує існувати і в наступні епохи, але вже поряд з іншими інститутами — доказ її життєвості і підтвердження домінуючої ролі в соціальній структурі первісності.

Первісна епоха — найважчий етап боротьби людства за існування, за виживання народженої нової природної якості — соціальної організації. Ця боротьба направлялась, з одного боку, на постійне вдосконалення засобів виробництва, і з другого — на зростання населення, що гарантувало його виживання навіть при найнесприятливіших умовах. Виходячи зі сказаного, **основна мета первісного виробництва** — освоєння, розвиток і всебічне підвищення продуктивності праці у **сфері харчового виробництва для забезпечення розширеного** відтворення населення. Це принципове положення витікає з того, що люди для свого існування, як писав Ф. Енгельс, «насамперед повинні їсти, пити, мати житло і одягатись, перш ніж бути спроможними займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією і т. д.»²⁰, що в певній мірі може розглядатися як людські потреби, що історично послідовно розвивались і зростали. Лише в такому контексті можна прийняти положення, що в період первісності продукти суспільного виробництва набувають специфічної економічної форми у вигляді **необхідного продукту** для підтримання фізичного існування людини, як працівника виробництва, і розширеного відтворення населення.

Об'єктивна мета всієї первісної епохи полягає (разом із вдосконаленням технології виробництва), в першу чергу, в **забезпеченні зростання населення** як вирішального фактора в системі способу виробництва, його головного компоненту — продуктивних сил. Тому що тільки при наявності певної кількості населення (працівників) і його густоті первісний спосіб виробництва, з одного боку, вичерпує свої можливості прогресивного розвитку, з іншого — забезпечує перехід до наступної формації: класового суспільства. Для такого переходу конкретне суспільство повинно бути спроможним створювати той мінімум сумарного необхідного і додаткового продукту, який забезпечить функціонування нової соціальної структури, в першу чергу, його непродуктивної (нехарчової) сфери — ремесла, будівництва, жрецтва, апарату влади і управління, армії і т. д. Отримання такого сумарного додаткового продукту може бути забезпечене двоюко — за рахунок простої суми складання праці багатьох працівників при низькому рівні розвитку техніки і, навпаки, — при підвищенні продуктивності праці меншою кількістю працівників і високою технікою. Цим часто (при врахуванні інших факторів) пояснюються історичні ситуації, при яких перехід до класових структур відбувався при, здавалося б, зовсім незрівняльних умовах розвитку техніки, як, наприклад, Єгипет і Дворіччя в умовах раннього енеоліту або Давня Русь і Скандинавія при техніці розвинутого залізного віку.

II.2. Продуктивні сили первісного суспільства. У всесвітньо-історичному плані первісний ступінь розвитку продуктивних сил може характеризуватись як примітивне колективне виробництво, засноване на сукупності найпростіших ручних операцій із застосуванням надзвичайно простих, примітивних знарядь праці. Більш ґрунтовно це розкривається при розгляді кожного елемента продуктивних сил.

Суб'єкт праці — це людина, але в системі продуктивних сил вона виступає у формі певного історичного типу знань і майстерності (здібностей, заснованих на досвіді) працівника виробництва, що включають:

— елементарні знання (буденні, засновані на чуттєвому сприйманні) властивостей навколишньої природи, які, однак, не піднімаються до усвідомлення законів; знання передаються традиційно в процесі особистих контактів і включення до процесу діяльності;

— ручна мускульна праця — основна рушійна сила у виробничій діяльності;

²⁰ Енгельс Ф. Похорон Карла Маркса // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 19. — С. 338.

— колективізм у виконанні більшості трудових операцій на основі простої кооперації мускульних сил;

— освоєння різноманітних елементарних прийомів механічної обробки предметів праці ручною технікою;

— народження знань і навиків в області елементарної теплової і біологічної технології.

У розвитку матеріальної основи цього компоненту — працівників виробництва — основна об'єктивна тенденція: постійне прагнення до розширеного відтворення населення, тобто кількісного збільшення учасників трудової діяльності за рахунок виховання нового покоління.

З одного боку, це, безумовно, відображення екстенсивного характеру розвитку виробничої діяльності первісності. Але з іншого — ця тенденція виражає властивості структури кожного конкретного суспільства як **системного утворення**, вдосконалення якого залежить у значній мірі від інтенсивності інформаційних зв'язків як всередині суспільства (общини), так і між ними. В умовах первісності функціонують лише два канали передачі інформації — безпосередній контакт людей у процесі спілкування (передача знань, навчання у спільній діяльності і т. д.) і предметний обмін знаряддями праці та іншими виробами, в яких вміщений матеріалізований досвід діяльності окремих колективів.

У передачі інформації виділяються два типи: діахронний — від покоління до покоління і синхронний — між індивідами і колективами. Ці інформаційні зв'язки забезпечують **координацію** діяльності, засвоєння і передачу виробничого **досвіду** і підйом продуктивних сил. Інтенсивність і тим самим ефективність інформаційних зв'язків залежить від кількості включених до них індивідів і частоти реалізації зв'язків — обміну.

Таким чином, зростання народонаселення та інтенсифікація контактів — обмін між соціальними групами, стають визначальним фактором соціального прогресу первісності, оскільки на початкових етапах історичного розвитку і інформаційний, і матеріальний обміни мають досить обмежений розвиток.

Предмет праці — як зовнішній компонент системи — характеризується **історичним типом освоєння енергії природи** (зовнішнього середовища) і включає такі елементи:

— готові харчові продукти природи — дикі рослини, тварини, риба;

— одомашнені тварини і рослини;

— початок систематичної експлуатації ґрунту і водних басейнів: інтенсивної в землеробстві і екстенсивної у тваринництві і рибальстві;

— освоєння енергії вогню;

— вихідний матеріал (сировина) в ремісничому виробництві: камінь, кістка, дерево, рослини, самородний метал, руди і початок освоєння процесу виділення з них металів.

Як уже відзначалось, для первісності розгляд предмету праці має першочергове значення, поскільки через нього соціальна система взаємодіє із зовнішнім середовищем. На початку людської історії ця взаємодія відіграла величезну роль у соціальному розвитку, тому що це був час поступового освоєння людиною різноманітних і багатства природних ресурсів для виготовлення предметів, здатних задовольнити його потреби, які весь час збільшувались. Від міри їх освоєння, включення до виробничої діяльності людей і залежав передусім рівень продуктивних сил.

Коли відмічається велика залежність у розвитку суспільства від природних умов, то, головним чином, мається на увазі саме природний фактор як елемент, що визначає предмет праці в системі продуктивних сил. При цьому слід розглядати дві сторони: по-перше, ті продукти і ресурси природи, на які безпосередньо направлена трудова діяльність — тваринний і рослинний світ, земля, сировина, водоймища і т. і.; по-друге, це опосередкована дія природних факторів — клімату, рельєфу місцевості, водного режиму і т. і. на умови розвитку об'єктів природи, які стають предметом праці: заняття землеробством, наявність різних

диких тварин і рослин, нарешті, самі умови життя людини (холод, тепло, опади і т. і.). Все це і формує той зовнішній світ, який став предметом праці людини.

Засоби праці характеризують історичний тип техніки і включають продуктивні сили первісності:

— ручні знаряддя праці найпростішого складового типу — основний вид знарядь виробництва;

— переважання ручної механічної техніки у виготовленні знарядь праці і обробці природної сировини для предметів споживання;

— мускульну енергію людини — основну рушійну силу у виробничій діяльності;

— початок використання енергії вогню як засобу праці (приготування їжі, розпарювання кісток, рослин, випалювання глини, виплавлення металу і т. д.);

— включення землі і худоби в систему засобів виробництва в екстенсивній формі;

— початок використання тяглової сили тварин.

Основна специфіка, що характеризує систему первісних засобів виробництва, полягає в тому, що на базі використання мускульної сили людини освоюються практично всі основні механічні функції обробки природних об'єктів. Слід також відзначити, що технологічний спосіб діяльності первісності ґрунтується на простій схемі прямолінійних, послідовно органічно взаємопов'язаних операцій, причому між природною сировиною (предметом праці) і готовим виробом таких операцій порівняно небагато. Ще дуже обмежену роль відіграють напівфабрикати — незакінчені вироби тривалого зберігання, які «існують самостійно», виступаючи предметом обміну, і з'єднання яких, доробка призводить до появи нового, досить складного виробу. Розвиток і вдосконалення ручної техніки примножували і збільшували ефективність трудових зусиль (продуктивність праці) у заміні рушійно-енергетичних функцій працівника виробництва.

Первісність охоплює величезний період в історії людства і, незважаючи на всю примітивність, продуктивні сили цього періоду безперечно також розвивались і кожен, навіть найменший винахід чи нововведення впроваджувались тисячоліттями, але після їх освоєння вони впливали перетворюючи на розвиток способу виробництва. Тому лише врахування і всебічний аналіз всіх складових елементів системи продуктивних сил може виявити якісні ступені, а розгляд у системі способу виробництва разом з виробничими відносинами — вирішити проблему стадійного розвитку первісної суперформації, або, як К. Маркс її називав, «первинної формації», подібно до того, як у вторинній виділені окремі формації класових або станovo-класових суспільств.

II.3. Виробничі відносини первісного суспільства є певною соціальною формою розвитку продуктивних сил. Причому необхідно підкреслити, що ми розглядаємо не виробничо-технологічні відносини, зумовлені технологією і організацією виробництва, поділом соціально-організаційних функцій і поділом праці в суспільстві. Виробничо-економічні відносини — це відносини людей через відношення їх до засобів виробництва, тобто через відносини власності, що пронизують усі сфери економічних відносин — виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ.

Саме це визначає «економічну анатомію суспільства», для пояснення якої необхідно визначити, яку **специфічну** економічну форму набувають продукти суспільного виробництва, тобто при яких суспільних відносинах відбувається виробництво, відчуження і присвоєння продуктів виробництва, особливо, його додаткової частини, зверх необхідного продукту. Ця специфічна економічна форма саме і визначає **мету виробництва і властивий даному способу виробництва тип виробництва, відчуження і присвоєння додаткового продукту.**

«В історії,— вважає В. П. Ілющечкін,— відомі лише чотири такі специфічні економічні форми, кожна з яких зумовлена відповідним

ступенем розвитку виробничих сил і виробництва: необхідного продукту, характерна для первісних суспільств; споживчо-вартісна, характерна для станово-класових суспільств; вартісна, властива капіталістичному способу виробництва; безпосередньо суспільного продукту, властива комуністичному суспільству»²¹.

Нашу увагу привертає первісна (необхідний продукт) і, деякою мірою, споживчо-вартісна форми ранньокласових суспільств, оскільки вона зароджується і визріває в надрах первісного суспільства.

В цілому, очевидно, правомірно вважати, що для первісності характерна форма **необхідного продукту**, який забезпечує необхідний мінімум життєвих засобів існування, а головне — розширене відтворення народонаселення, але це не означає, що протягом всього часу існує лише дана специфічна економічна форма. Розвиток виробництва у будь-якому суспільстві має мету підвищення продуктивності праці, отримання і збільшення додаткового продукту (додаткової праці), що і визначає його економічну структуру. Тому в умовах первісності важливо виявити динаміку розвитку необхідного продукту, а ще важливіше — де, коли, при яких обставинах і на якому ступені в розвитку продуктивних сил і при яких виробничих відносинах **з'являється додатковий продукт**, в якому співвідношенні він знаходиться з необхідним, яку економічну форму він приймає, як відбувається його відчуження від виробників, розподіл і присвоєння, нарешті, де він набуває споживчо-вартісної форми, оскільки саме ця трансформація знаменує собою загибель первіснообщинних відносин і перехід до нового суспільства, заснованого на відносинах експлуататорської власності і приватновласницькій експлуатації.

У первісному суспільстві відчужений додатковий продукт (надмірний) набуває **суспільно необхідної форми**, оскільки використовується (направляється) на розширене відтворення самого суспільства (общини), що створило цей продукт. Лише на заключному етапі цей продукт у зростаючих темпах набуває добровільно примусової **данницької форми** — безкоштовного вилучення у виробників і присвоєння його первісною знаттю, що почала формуватись.

Суть виробничих економічних відносин проявляється, передусім, при розгляді структурної єдності всіх компонентів продуктивних сил як цілісної системи і тоді необхідно встановити, в яких відносинах знаходяться ці компоненти, яким способом поєднується працівник із засобами виробництва і предметами праці, тобто в яких відносинах власності вони знаходяться. Виробничо-економічні відносини первісності характеризуються відносинами колективізму і рівноправності, що було зумовлено вкрай примітивним станом засобів праці, і це визначало основний економічний зміст колективної власності на засоби виробництва і предмети праці.

Розглянемо, як це відбивається на окремих компонентах, які формують категорію виробничо-економічних відносин.

У сфері виробництва суб'єктом власності є **безпосередній колектив виробників — община**, яка складається з родичів, співробітництво яких засновано на статеві-віковому розподілі праці. В умовах первісності відбувається перший великий суспільний поділ праці — спеціалізація окремих суспільств у вузьких сферах харчового виробництва: рибальстві, землеробстві, скотарстві, що вперше забезпечило таке зростання продуктивності праці, яке привело до появи і поступового зростання додаткового продукту.

У сфері **обміну** переважає обмін між суспільством і природою над обміном всередині і між суспільствами. Переважно, він обмежувався обміном досвіду діяльності в общині і по лінії сімейно-шлюбних зв'язків між общинами. Речовий обмін ще дуже обмежений через незначність додаткового продукту, але тенденція його зростання, і тим самим обміну, сильно проявляється на останній стадії розвитку первісності.

²¹ *Илюшечкин В. П.* Указ. соч.— С. 77.

Розподіл і споживання суспільного продукту виробництва здійснюється рівно на основі рівноправності в рамках **общини** як основного виробничого осередку і зумовлено можливостями виробництва нею необхідного і додаткового продукту.

На останньому етапі первісності у всіх сферах суспільних відносин проявляються нові тенденції, які порушують принципи первісного колективізму і рівноправності, в результаті чого виділяється привілейований прошарок, що систематично присвоює додатковий продукт, нагромаджений суспільством, зароджується і поступово формується особливий апарат влади і управління — племінна організація.

Отже, в наведеному огляді первіснообщинний лад розглядався на найвищому рівні періодизації історичного процесу, коли в рамках всевітньо-історичної соціальної цілісності виділяються структури за основними якісними параметрами соціальної форми життєдіяльності: первісна (передкласова), класова і комуністична (безкласова) суперформації. У періодизації — це верхній рівень, «абстрактно-логічний», звільнений від історичної форми і від випадковостей, що заважають, який «розкриває іманентний рух суспільства за законами розвитку і зміни суспільних способів виробництва»²².

Однак розгляд структури історичного процесу не обмежується тільки даним рівнем періодизації. Як уже відзначалось, ця періодизація багаторівнева і наступний рівень — це розгляд історичного процесу з середини первіснообщинної суперформації для того, щоб накреслити етапи переходу від одного прогресивного ступеню до іншого, вищого, прогресивнішого за своїм способом виробництва. Цьому питанню і буде присвячена наступна стаття.

В. Ф. Генінг

ПРОБЛЕМЫ ФОРМАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ ПЕРВОБЫТНОСТИ

В основе социально-исторической периодизации лежит принцип смены прогрессивных качественно различающихся стадий социальных структур — общественных формаций. Эта смена обусловлена определенными качественными ступенями развития производительных сил.

Концепция К. Маркса об общественных формациях, выражающая материалистическое понимание истории, содержит идею о двух рядах основных категорий, она получила слабое развитие в современной науке. Представляется, что данная идея отражает два уровня общности сущностей социального развития. На одном отображается главная суть социальных структур — отношения людей в обществе, степень их свободы и равенства, поэтому здесь первичная (первобытная), вторичная (антагонистическая, классовая) и третичная (коммунистическая) суперформации выражают ступени отношений в системе «природа — общество», связанных с прогрессом материального производства в освоении природных ресурсов для общественных потребностей (для социальной системы это способ освоения энергии внешней среды). Данная периодизация отражает диалектический закон отрицания отрицаний. На другом уровне выражена эволюция суперформационных способов производства как стадии их становления, расцвета и разложения (зарождение и вызревание элементов новой суперформации), причем каждая из таких стадий-формаций, выражая определенную ступень развития производительных сил, сохраняет главную суть суперформации, но различается ролью социальных групп в общественном производстве, поэтому смена формаций носит революционный характер.

В настоящей части на базе общей теории социального развития дана краткая характеристика способа производства первобытной суперформации, главная цель которого — освоение и расширение сферы пищевого производства, обеспечивающего расширенное воспроизводство народонаселения, как основного компонента системы производительных сил.

Производительные силы первобытности характеризуются ручными орудиями труда для выполнения элементарных механических операций. Развитие и совершен-

²² *Ершов Ю. Г.* К. Маркс о периодизации всемирной истории // Историческое знание и современность. — Свердловск, 1987. — С. 72.

ствование ручных орудий повышает эффективность труда и позволяет включить в переработку новые природные материалы. В пищевом производстве одомашниваются растения и животные, что включает в производственный процесс землю (пашни и пастбища). Осваивается технология создания качественно новых веществ (керамика, металл, ткани и др.) с использованием тепловой энергии. Производственные отношения отображают коллективные формы труда, особенно в пищевом производстве; постепенно расширяется сфера индивидуализации труда, больше в непищевом производстве (ремесле, экономически не дифференцированном). В целом продукт производства имеет преимущественно экономически необходимую форму, обеспечивающую производителей. На определенной ступени появляется и расширяется отчуждаемый прибавочный (избыточный) продукт, принимающий первобытно-общественно-необходимую форму, поскольку направлен на расширенное воспроизводство народонаселения. В дальнейшем часть этого продукта приобретает экономическую форму добровольно-принудительной дани — безвозмездного изъятия продукта у производителей и присвоение его знатью.

V. F. Gening

PROBLEMS OF THE FORMATIONAL STRUCTURE OF PRIMITIVENESS

A principle of change of progressive qualitatively differing stages of social structures — social formations — underlies socio-historical periodization. This change is due to definite qualitative stages in the development of productive forces.

The conception of K. Marx on social formations which expresses materialistic comprehension of the history contains an idea on two series of basic categories. The conception is weekly developed in modern science. It is supposed that the given idea reflects two levels of the community of essences of social development. The first level reflects the principal idea of social structures: relations among people in the society, degree of their freedom and equality, that is why primary (primitive), secondary (antagonistic, class) and tertiary (communist) superformations show here the stages of relations in the system "nature — society", connected with the advance of the material production in the development of natural resources for social needs (for the social system this is the method to cope with the energy of environment). The given periodization reflects the dialectic law of negation of the negations. The second level shows evolution of superformational methods of production as a stage of their formation, prosperity and degradation (incipience and formation of elements of a new superformation). Each of such stages of formations expresses a certain stage of development of productive forces, preserves the main essence of superformation but differs in the role of social groups in the social production, that is why the change of formation is of a revolutionary character.

The given part of the paper presents a brief characteristic of the way of production of the primitive superformation proceeding from the general theory of social development. The main purpose of this way of production is to develop and expand a sphere of good production providing the enlarged reproduction of the population as a main component of the system of productive forces.

Productive forces of primitivism are characterized by the manual instruments of production for making elementary mechanical operations. The development and improvement of manual instruments increases the labour efficiency and permits new natural materials to be processed. Plants and animals are domesticated for needs of food production, which involves soil (plough lands and pastures) into the production process. Methods for creation of qualitatively new substances (ceramics, metal, fabrics, etc.) using heat energy are developed. Relations of production reflect collective forms of labour, especially in food production; a sphere of labour individualization is gradually extended, most of all — in the food production (a trade which is economically nondifferentiated). As a whole the product is primarily of economically necessary form providing the producers.

The alienated surplus (redundant) product appears and gets wider at a certain stage. It (the product) takes the primitive-social-necessary form, as is directed to enlarged reproduction of the population. In the future a part of this product acquires an economic form of a voluntarily-forced tribute — gratuitous expropriation of the product from the producers and its appropriation by nobility.

Одержано 05.10.88.